

UDK 811.163.42'42:614.2

Izvorni znanstveni članak

Primljen 19.12. 2018.

Prihvaćen za tisak 05.04. 2019.

<https://doi.org/10.29162/jez.2019.6>**Mislava Bertoša**

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Između diskursa o prostoru i diskursa prostora: mogućnosti lingvo-semiotičke analize devetnaestostoljetnih tekstova o gradnji i dogradnjama Zavoda za umobolne u Stenjevcu*

U članku se iz perspektive semiotike prostora analiziraju temeljni dokumenti o osnivanju, ustroju i prostornim preinakama Zavoda za umobolne u Stenjevcu. Oslanjajući se na analitičko-diskursne modele ispituje se način na koji je u njima legitimiziran diskurs o prostornom ustroju stenjevečkog Zavoda i izdvajaju tri temeljna principa (estetski, ekonomski i utilitarni) s pomoću kojih je legitimizacija postignuta, te se identificiraju temeljni *topoi* i ispituje njihova argumentacija u različitim kontekstima. Posebno se analiziraju tekstovi u kojima različiti stručnjaci raspravljaju o budućem specijalnom ustroju Zavoda i odmjeravaju prednosti i nedostatke dvaju temeljnih modela specijalne organizacije ludničkih prostora u 19. stoljeću – paviljonskog i monolitnog. Rezultati analize pokazuju su da su neka od temeljnih obilježja diskursa o prostornom uređenju Zavoda u Stenjevcu ekonomičnost, povoljnost i oportunistička funkcionalnost i svrhovitost. Oni se promatraju u sprezi s kontekstom razdoblja, ponajprije s prevladavajućim društvenim vrijednostima i devetnaestostoljetnim idejama o liječenju umobolnika.

Ključne riječi: semiotika prostora; legitimizacija; *topoi*; Zavod za umobolne u Stenjevcu (19. stoljeće); diskursna analiza.

* Tekst je nastao kao rezultat rada na istraživanju Diskurs o nenormalnosti na prijelazu 19. u 20. stoljeće: lingvokulturološki aspekti koje je 2018. godine financijski potpomoglo Sveučilište u Zagrebu.

1. Uvodni teorijski okvir: prostor kao diskurs i diskurs o prostoru

U svojem je znamenitom djelu *Struttura assente* (1972) talijanski semiotičar Umberto Eco predložio dvostruku funkciju spacijalnih označitelja kojima je pripisao denotativna i konotativna značenja. Prva označavaju puku konvencijsku funkciju objekta-znaka, dok potonji podrazumijevaju sustav antropoloških vrijednosti, globalne ideologije i simboličku razinu arhitekture. Nekoliko desetljeća kasnije, sukladno svojoj „subjektivnoj ili konceptualnoj paradigmi“, grčki je semiotičar Alexandros Ph. Lagopoulos Ecovu denotativnom i konotativnom kodu dodao treći, iskustveni kod, koji istovremeno uključuje konotativnu i estetsku dimenziju arhitektonskih objekata kao znakova (Lagopoulos 2011: 148). A za ovo područje nezaobilazni, litavsko-francuski lingvist i utemeljitelj Pariške semiotičke škole, Algirdas J. Greimas pak, upotpunio je oba pristupa, jer je polazeći od teze o izravnoj upisnosti društva u prostor (Greimas 1991: 129), zbog čega je moguće iščitavanje prvoga na temelju potonjega, govorio o trima aksiološkim izotopijama oblikovanima na temelju tzv. timičke opozicije (semičke kategorije euforija vs disfotija) koja u njegovoj lingvo-semiotičkoj teoriji zauzima ključno mjesto. To su estetska, koja je oblikovana kao semička kategorija ljepota i ružnoća, politička, koja podrazumijeva moralno i socijalno „zdravlje“, te racionalna aksiološka izotopija, koja se odnosi na funkcionalnost, efikasnost, ekonomiju ponašanja i odnosa itd. (Greimas 1991: 133–135).

U klasičnoj semiotičkoj perspektivi prostor se tako određuje kao znakovni sustav s pomoću kojeg ljudi pripisuju smisao i vrijednost svijetu na temelju fizičke artikulacije prostorne širine, bila ona „prirodna“ ili konstruirana ljudskim intervencijama (Marrone 2001: 292), a izgrađen prostor promatra se kao složen društveni proizvod, kao znakovni sustav koji su stvorili podjednako složeni ekonomski, tehnološki, socijalni, politički i semiotički procesi (Lagopoulos 2009: 170). Ili, kako je u sedamdesetim godinama prošloga stoljeća istaknuo Lefebvre (1991: 35–36), prostor je sredstvo proizvodnje koji uključuje društvene odnose i koji političke i društvene snage upotrebljavaju da bi provodile moć, kontrolu i dominaciju.

Plan izraza zgrade Zavoda za umobolne u Stenjevcu koja će biti u fokusu ovoga rada i čija je gradnja započela 1877., a dovršena 1879. godine (Jukić i Matijaca 1999), arhitektonski je model, prostorna forma koja se odnosi na spacijalnu koncepciju i organizaciju ludnice, a izrazu su pripisani odgovarajući socijalni i/ili ideološki planovi sadržaja. Neki autori naglašavaju da nije zgrada per se ono što proizvodi značenja (primjerice, Pellegrino i Jeannert 2009: 274), te da arhitektonski objekti kao znakovi (ili znakovni sustavi) nisu stvoreni da bi komunicirali već funkcionirali (Eco 1972) premda, paradoksalno, upravo u svojem znakovnom aspektu ne-

rijetko prenose obavijesti o svojim kompleksnim funkcijama. Značenje znaka usidreno je u ovoj perspektivi u materijalnom svijetu, a ne u znaku samom: ono izvire iz mjesta na koje je znak smješten (Scollon i Wong Scollon 2003), kao i iz odnosa koje uspostavlja s ostalim znakovnim sustavima u istome prostoru. Osim toga, zgrada je društveni objekt (Ronzon 2008: 101), a njezin dizajn poput „odjeće političkog tijela“ (Herzfeld 2009: 136) prikazuje međusobno ispreplitanje objava, obmana i prikrivanja (Herzfeld 2009: 136) u relaciji prema upotrebi zgrade, njezinoj čvrstoći, rasporedu dijelova, utilitarnosti i ljepoti (Pellegrino i Jeannert 2009: 274). To su mnogostruka konotativna značenja koja proizlaze iz utilitarnosti zgrade, iz njezine estetske procjene, a tu je nezaobilazna i važnost ekonomskoga principa.

Semiotika prostora u spomenutim se pristupima, od Eca preko Greimasa do Lagopoulosa, ponajprije usredotočuje na diskurs samoga prostora, na njegovu sposobnost da stvara i prenosi kompleksne konotativne sustave značenja. Preciznije, samoj zgradi stenjevečkoga Zavoda moguće je pristupiti kao složenome znaku, odnosno diskursu koji stvara i prenosi mnogostruka značenja koja nadilaze njezinu puku utilitarnost ili svrhovitost, te ulaze u svijet društvenih odnosa i ideologija, estetskih procjena, ekonomskih načela, ljudskih individualnih i kolektivnih iskustava i osjećaja.¹ Utoliko bi se, parafrazirajući Fontanillea (2001: 44) moglo reći da je zgrada diskurs koji posjeduje tri dimenzije preko kojih ostvaruje semiozu: pragmatičku (ili praktičnu) dimenziju, jer je riječ o konkretnom objektu koji djeluje na kontekst u koji je uklopljen i omogućuje društvene odnose, kognitivnu dimenziju, jer prenosi i manipulira određenim znanjima i timičku (ili pasionalnu) dimenziju, jer je „afektivni objekt“ koji potiče disforična ili euforična stanja subjekata koji ga nastavaju.²

Pristup koji je također nastao unutar semiotičkih istraživanja prostora i koji metodološki upotpunjuje netom opisani pristup, iako u nekim istraživačkim kontekstima mogu biti i suprotstavljeni,³ pristup je koji istražuje diskurse o prostorima preko analize postojećih tekstova o tim prostorima. Razlika između diskursa čega (u slučaju predmeta ovoga rada, diskursa zgrade, odnosno kompleksa zgrada Zavoda za umobolne u Stenjevcu) i diskursa o čemu (diskursa pojmljenog kao skupa povezanih tekstova o zgradi stenjevečkog Zavoda) u metodološkom je smislu značajna i

¹ Diskurs u tom pristupu metodološki funkcionira kao model složenog znaka kojim se opisuje neki aspekt kulturne ili društvene zbilje, odnosno kao „istovremeno društvena zbilja i tekstualna činjenica, kulturološki određena i semiotički artikulirana“ (Marrone 2010: 52–53).

² Ovaj rad fokusirat će se ponajprije na pragmatičku i kognitivnu dimenziju stenjevečke zgrade kao diskursa te diskursa koje je sama zgrada poticala u javnom prostoru o sebi samoj, dok će trećoj, timičkoj biti posvećen poseban rad.

³ O tome više u Semprini 1997.

analize ih ne smiju miješati i izokretati. Iako iz analitičke točke promatranja imanentna analiza diskursa čega katkad jednostavno mora prethoditi analizi diskursa o čemu (Semprini 1997: 31),⁴ prikupljeni dokumenti o pripremama i gradnji stenjevečkoga Zavoda pokazuju da je, s jedne strane, korpus tekstova o njoj nastajao i prije no što je sama zgrada postojala, da su se vodile vrlo žustre rasprave o njezinoj budućoj specijalnoj organizaciji i odmjeravale prednosti i nedostaci različitih prostornih modela uobičajenih za umobolnice toga doba. S druge je strane, sama zgrada pošto je bila upisana u semiotički krajolik nedaleko od Zagreba, potaknula umnažanje diskursa o sebi samoj, o svojim funkcijama, svrhovitosti, ekonomskoj isplativosti, prostornim preinakama i slično koji su povratno utjecali na prostorne transformacije i promjene funkcionalnih organizacija nje same. Kako će biti pokazano, u temeljne dokumente koji su regulirali rad stenjevečkoga Zavoda za umobolne bili su utkani društveni odnosi, znanja, moć i kontrola. Osim toga, kako će također biti pokazano, u proizvodnji značenja stenjevečke zgrade-znaka izdvajali su se utilitarnost, estetski aspekt i ekonomski princip. Oni su dijelili mnoga slična ili ista obilježja i međusobno se isprepletali.

2. Korpus i metodološki okvir

Gradu za analizu o ovome radu čini skup tekstova o Zavodu za umobolne u Stenjevcu koji se mahom odnose na službene dokumente (povijesna vrela) koji referiraju na njegovu specijalnu organizaciju, reguliraju njegov rad i raspravljaju o dogradnjama i preinakama njegova prostornog ustroja. On se može podijeliti na tri podskupa tekstova. Prvi se podskup odnosi na tekstove koji su nastali prije postojanja same zavodske zgrade, odnosno prije početka rada Zavoda u studenom 1879. godine. To su dokumenti kojima hrvatski Sabor odobrava gradnju ludnice, određuje njezin ustroj, njezino financiranje, gradnju, tekstovi o njezinu prostornom modelu, zapisnici o primopredaji kompleksa. Drugi se podskup tiče tekstova koji govore o uredbi rada Zavoda, poput statuta, kućnog reda i naputaka za medicinsko, upravljačko i podvorno osoblje. Treći podskup čine tekstovi objavljeni u stručnim arhitektonskim časopisima u kojima se izvještava o prostornim transformacijama zavodskih zgrada, raspravlja o potrebnim prostornim preinakama i planira njihova buduća prostorna organizacija.

⁴ Ako je primjerice riječ o analizi neke konkretne propagandne akcije, imanentna analiza (koja polazi od njezine tekstualne materije) mora prethoditi analizi diskursa o toj propagandnoj akciji koji razvijaju različite instancije recepcije i koji se stvara nakon recepcije, nakon primanja poruke, u javnom prostoru (Semprini 1997: 31).

Taj je trojni korpus povezan tematski (njegova je tema uvijek Zavod za umobolne u Stenjevcu) u jedinstvenu koherentnu cjelinu, a podvrgnut je diskursnoj analizi koja kolažira teorijske i metodološke uvide iz (socio)semiotike prostora (Marrone 2001; Ferraro 1998) i kritičke analize diskursa (Wodak 2001; van Leeuwen 2008) – posebice se kao pertinentni za analizu izdvajaju pojam *topoi* te pojam legitimiziranja diskursa. Primjenom takva okvira na prikupljeni korpus željelo se ispitati mogućnosti primjene lingvo-semiotičke analize na devetnaestostoljetne tekstove, te osvijetliti zasad nepoznate vidove uspostave psihijatrije u Hrvatskoj i ispitati njezinu ulogu u javnom prostoru diskursa. Za rekonstrukciju i referenciju na svojevrsni povijesno-medicinski kontekst unutar kojeg su diskursi o stenjevečkom Zavodu nastajali i cirkulirali, te za povezivanje s općenitim razvojem psihijatrije u devetnaestome stoljeću u Europi neprocjenjivi su bili klasični tekstovi Michela Foucaulta o uspostavi psihijatrije kao disciplinarnog sustava i povijesti tretiranja ludila (Foucault 1980; 2006) kao i brojnih radova i studija slučaja o povijesti psihijatrije nastalih pod njegovim utjecajem.

Kolažirajući perspektivu semiotike prostora s lingvističkom i diskursnom analizom nastojalo se dobiti analitički model koji će obuhvatnije osvijetliti odabranu građu, a tako će moći biti ispitani različiti, ali komplementarni aspekti teme kojoj se pristupa. Uz analize neverbalnih znakovnih dimenzija, dakle, analize spacijalne organizacije samog ludničkog prostora, provedena je i diskursna analiza prikupljenih tekstova koji su se tematski odnosili na stenjevečki Zavod, čime se otvorio prostor za istraživanje njihovih odnosa i elemente koji su tim odnosom upravljali. Primjerice, kako će i biti pokazano, iako su u analiziranim tekstovima posvjedočene ideje o tada sasvim novim i naprednim mogućnostima u uređenjima ludničkih prostora, u stvarnosti su prostorne preinake u većoj mjeri bile upravljane financijskim mogućnostima i potrebama za oportunističkim odnosom između troškova i građevinskih izvedaba, a puno manje novim spoznajama i iskustvima u psihijatrijskoj struci. Osim toga, semiotika općenito, pa sukladno i semiotika prostora, velik dio svojeg analitičkog instrumentarija, pojmova i metoda duguju upravo lingvistici u sprezi s kojom se od svojih početaka usko razvijaju.

3. Analiza

Analizom prikupljenih tekstova najprije se polazeći od van Leeuwenova modela (2008) ispituje način na koji je u njima legitimiziran diskurs o prostornom ustroju stenjevečkog Zavoda i izdvajaju principi s pomoću kojih je legitimizacija postignuta. Izdvajaju se tri temeljna principa i ispituje njihova relacija prema ideji moralnoga liječenja koja je bila tipična za psihijatriju devetnaestoga stoljeća, odnosno pre-

ma komplementarnoj ideji o moralizaciji ludničkih prostora. Također se pokazuje u kakvim je sve diskursnim strategijama ideja moralnog liječenja, tj. moralizacije prostora mogla biti ozbiljena. Polazeći od analitičkog modela koji je predložila Wodak (primjerice, 2001: 63–94) izdvajaju se temeljni *topoi*⁵ koji dominiraju diskursom o stenjevečkom Zavodu i ispituje njihova argumentacija i legitimizacija u različitim kontekstima. Posebno se analiziraju tekstovi u kojima različiti stručnjaci raspravljaju o budućem specijalnom ustroju Zavoda i odmjeravaju prednosti i nedostatke dvaju temeljnih modela ludničkih gradnji – paviljonskog i monolitnog: promatraju se diskursne strategije, argumentacije, dominantni principi legitimizacija i *topoi*.

3.1. Legitimizacije diskursa

U temeljnim dokumentima o ustroju stenjevečke umobolnice u proizvodnji značenja stenjevečke zgrade izdvajali su se utilitarnost, estetski aspekt i ekonomski princip koji su dijelili su mnoga slična obilježja i međusobno se isprepletali, no iz metodoloških razloga u sljedećim se odjeljcima analiziraju odvojeno.

3.1.1. Ekonomski princip

U jednom od temeljnih dokumenata koji su procjenjivali potrebu izgradnje zemaljskoga zavoda za umobolne i precizno određivali njegovu strukturu, izgled i organizaciju, u *Osnovi za gradjenje ludnice u Zagrebu*⁶ sastavljenoj u Grazu 25. lipnja 1874. godine, ekonomski se princip protezao kroz cijeli tekst. Tekst je napisalo četveročlano povjerenstvo sastavljeno od *kr. zem. pralječnika* Dr. Jos. Kras. Schlose-
ra, *c. kr. puk. lieč. i operateura* Dr. Stjep. Magjarevića, povjerenstvenog izvjestitelja Dr. A. Schwarza te kraljevskog mjernika Jakominija. Proučivši iskustva gradnje, organizacije i uređenja mnogih ludnica, poput onih u Grazu, Beču, Budimpešti, Linzu, kao i njemačkih, francuskih, britanskih i švicarskih umobolnica sastavljači *Osnove* odlučili su da će za njezinu podlogu „uzeti ludnicu gradačku, koja tim zah-

⁵ *Topos* (pl. *topoi* ili *loci*) Wodak definira kao dijelove argumentacije koji pripadaju obaveznim, bilo eksplicitnim bilo implicitnim, premisama. To su ona gotovo stereotipna ponavljanja određenih fraza, izraza, tema ili argumenata unutar neke šire teme (Wodak 2001: 63–94) na temelju kojih se izvode zaključci. Učestalim upotrebama u vezi s određenom temom *topoi* dobivaju na važnosti i postaju uopće zajedničkim mjestima.

⁶ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874. godine.* (dalje u tekstu *Osnova*), Hrvatski državni arhiv (dalje u tekstu HDA), UOZV, 79/115/18/11958.

tjevom odgovara“⁷, ali su najavili intervencije i poboljšanja „ondje, gdje su joj se dosada nedostaci pokazali“,⁸ te istaknuli da stenjevečki zavod treba „udesiti našim potrebama“.⁹

Raspravljajući o različitim aspektima uređenja budućega zavoda, od modela generalne prostorne organizacije (centralizirani „engleski“ vs kolonijalni „francuski“ model, o kojima će kasnije biti rečeno više) preko visine i širine prozora do izbora sasvim konkretnih boja i materijala za uređenje soba na pojedinim razdjelima ili vrsta kvaka na vratima bolničkih soba, autori su uvijek isticali važnosti što shodnijih (oportunijih) rješenja. Ovo je utoliko izvrstan primjer za područje diskursa povoljnosti (Ferraro 1998: 23): u narativnom smislu u ovom je tekstu vrijednost povezana s gradnjom ludnice pojmljena kao kompromis između potreba za kvalitetom i potreba za uštedom. To je vidljivo iz triju vrijednosti koje uobličene u *topoi* (Wodak 2001) dominiraju tekstem: konkretni podaci, praktičnost i ekonomska učinkovitost. Ponajprije, sastavljači su *Osnove* gotovo uvijek argumentirali svoje stavove citiranjem i nabranjem konkretnih mjerljivih podataka i konkretnih iskustava koji su potjecali iz različitih europskih kontinentalnih i otočnih ludnica. Zatim, jasno oblikovanu praktičnost najbolje je ilustrirala iskazana potreba za ravnotežom između ulaganja i rezultata, odnosno za postizanjem omjera cijene i kvalitete usluge, za što manjim ulaganjima, umjerenim troškovima i gradnjom koja će u budućnosti omogućiti što manje i što jeftinije zahvate u očekivanu nadogradnju koji se protežu kroz cijeli tekst. Konačno, inzistiranje na ekonomskoj učinkovitosti samoga Zavoda, autori su budući Zavod zamislili, po uzoru na ostale zavode ali i institucije kao što su zatvori, popravni domovi, sirotišta i sl, poput zajednice članovi koje vlastitim radom doprinose njezinu funkcioniranju i održavanju.

3.1.2. Estetske procjene

Estetska procjena zgrade, njezina ljepota, ticala se je oblika, proporcija i geometrijske elegancije, ali je uvijek bila u vezi s njezinom funkcionalnošću, s činjenicom da je riječ o zemaljskoj umobolnici. Iako su u spomenutoj *Osnovi* i drugim tekstovi-

⁷ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.*

U članku *Zavodi za umobolne* objavljenom u časopisu *Viesti Društva inžinira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji* 15. studenog 1900. Juraj Augustin navodi podatak da je nacрте za stenjevečki Zavod arhitekt Kuno Waidmann izradio po uzoru na tada novu ludnicu u Celovcu (83) koja je, uostalom, i bila njegov rad (*usp.* i Cvitanović: 1969: 14).

⁸ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.*

⁹ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.*

ma¹⁰ *topoi* funkcionalnosti i svrhovitosti, teorijskih principa uređenja ludnice kao lječilišta i opskrblilišta te ekonomskog principa daleko nadmašivali *topos* njezine estetske dimenzije koja se gotovo i ne pojavljuje kao relevantno obilježje na koje treba obratiti pozornost u gradnji, u nekim se dokumentima i natpisima o Zavodu u Stenjevcu govori kao o ponosnoj zgradi¹¹ ili hramu (čovječnosti). Zavod u Stenjevcu označen je ponosnom zgradom u izvještaju od 9. rujna 1880. godine koji su podnijeli članovi proračunskog odbora, Baron Zmajić, predsjednik, i Josip Miškatić, izvjestiteljski zamjenik, koji su ovim riječima opisali stanje u zemaljskoj ludnici nepunu godinu nakon početka njezina rada: „Da se [...] zakonu udovolji, kraljevska zemaljska vlada latila se je velikom revnosti posla, i sad u Stenjevcu blizu Zagreba diže se ponosna, namjenjenu cilju shodno udešena sgrada [...], [a p]resvietli gosp. predstojnik unutarnjega odjela, koji je zadnjih dana pohodio i pregledao zavod, uvjeravao je odbor, da se je s udivljenjem radovao osobitomu poredku i uzornoj čistoći, što u zavodu vladaju nastojanjem ravnateljstva“. ¹² Hram čovječnosti sintagma je koja je posvjedočena na ploči koja se nalazi u veži Zavoda na kojoj se nalazi ovaj tekst: „za banovanja Ivana Mažuranića bude ovaj hram čovječnosti po zaključku Hrvatskoj sabora podignut g. 1878 i 79“ (v. primjerice, Herceg 1933: 7; Matijaca 1993: 108).

Osim toga o monumentalnosti i ljepoti glavne zgrade svjedoče i kasniji opisi suvremenijih povjesničara umjetnosti. Đurđica Citanović, primjerice, spominje da je arhitekt koji je projektirao nacрте, Kuno Waidmann, „od historijskih uzora preuzeo osnovnu dispoziciju baroknog dvorca“ (Cvitanović 1969: 17), dok Darja Radović Mahečić govori o stvaranju projekta „suvremene ustanove [...] u dotad u nas neviđenom mjerilu (kakvo bi zaslužio kakav plemićki dvorac)“ (Radović Mahečić 1999: 165). Muradif Kulenović (1996: 222) spominje podatak da stariji Zagrepčani stenjevečki Zavod nazivaju zagrebačkim Schönbrunnom, zbog grandioznosti i ljepote zgrade.

Arhitekt Kuno Waidmann, međutim, kome je izgradnja stenjevečke ludnice bila prvi arhitektonski angažman u Hrvatskoj, otprije je bio poznat upravo kao izvoditelj velikih društvenih narudžaba: bolnica, umobolnica, sirotišta, škola (Cvitanović 1969: 16, 50, 60; Radović Mahečić 1999: 163 i dalje).¹³ U njima je prostorna kon-

¹⁰ V. primjerice, članke i izvještaje objavljene u časopisu *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji* 1900. godine.

¹¹ *Izvještaj proračunskoga odbora o zemaljskoj ludnici u Stenjevcu, 1880. godina.*

¹² *Izvještaj proračunskoga odbora o zemaljskoj ludnici u Stenjevcu, 1880. godina.*

¹³ Kuno Waidmann posebno se bio specijalizirao za projektiranje bolnica i umobolnica: prije dolaska u Hrvatsku bio je projektirao bolnicu u Klagenfurtu, a nakon Stenjevcu u Hrvatskoj je dobio na-

cepcija i organizacija bila neraskidivo povezana sa sadržajem i funkcijom koju su trebale obavljati i, u slučaju stenjevečkoga Zavoda, podvrgnuta psihijatrijskim, društvenim i ekonomskim zahtjevima. Pišući o Waidmannovim velikim društvenim i filantropskim narudžbama, Cvitanović ističe da je mu je u projektiranju cijeloga zavodskog kompleksa primarna uvijek bila funkcija (Cvitanović 1969: 18): organizacija prostora morala je biti takva da ispunjava ekonomske zahtjeve te ostvaruje društvene i terapijsko-psihijatrijske funkcije. Estetski je princip tako također svjedočio o vezi između arhitektonskog poretka i društvene hijerarhije, a ona je još vidljivija u posljednjem principu – utilitarnosti.

3.1.3. *Princip utilitarnosti*

Princip utilitarnosti odnosio se na potrebu da zgrada mora biti dizajnirana tako da ima sve što je primjereno i nužno da bi mogla služiti svrsi za koju je sagrađena. Ovamo se uklapa i ideja o moralizaciji arhitekture (Scull 2004: 424), ideja da organizacija prostora utječe na liječenje pacijenata i da prostor, mjesto i dizajn trebaju biti upotrijebljeni kao metoda liječenja (Edington 2007: 85). Dizajn zgrade i prostor u kojem je sagrađena morao je biti jasan, sređen, racionalno organiziran, jer je pretpostavka bila ta da samo takav dizajn omogućuje razumu da funkcionira u svakodnevnim odnosima. Utoliko su zavodi za umobolne trebali funkcionirati kao terapije po sebi (Edington 2007: 86; v. i Foucault 1980).¹⁴

Kritike koje su kasnije upućivane moralnom liječenju ticale su se pojmova građanskog morala, religije, vrijednosti obitelji srednjeg sloja, samodiscipline itd., ali intencija podizanja takvih ustanova u to doba bila je ta da se utječe na sposobnost luđaka da vode zdrav i pun život, jer se pretpostavljalo da imaju istu senzorijsku svjesnost kao i zdravi (Edington 2007: 86).¹⁵ Teorijske pretpostavke, međutim, ozbiljene u praksi mogle su funkcionirati sasvim drukčije od prvotno zamišljenih ide-

rudžbe za izgradnju bolnica i umobolnica u Šibeniku, Zadru i Dubrovniku te bolnice u Vinogradskoj cesti u Zagrebu. Izveo je i veliku adaptaciju i nadogradnju zagrebačkog nadbiskupskog orfanotrofija u Vlaškoj ulici. Pošto je napustio Zagreb, nastavio je projektirati bolnice u Austriji, Mađarskoj, Italiji, Njemačkoj. (o tome više v. u Cvitanović 1969: 60).

¹⁴ Gradnjom umobolnica izvan grada u tihim prirodnim okruženjima iskorištena je vjera u moć romantične i čiste prirode koja je trebala liječiti ludilo kao što je trebala liječiti i ostale posljedice i probleme koje je prouzročio kaotični kulturni napredak. Ludnice su utoliko, primjećuje Edington, bar u teoriji trebale biti mjesta koja će se razlikovati od tamnica i tzv. *workhouses* koje su se temeljile na ideji kazne i preodgoja (Edington 2007: 86).

¹⁵ Ta je ideja bila eksplicitno iskazana u §. 32. *Kućnog reda za Zemaljski zavod za umobolne u Stejnjevcu*, U Zarebu. Tiskara „Narodnih novinah“, 1880.

ja, pa su zavodi nerijetko bili upotrebljavani, kako je to u svojim brojnim radovima isticao Michel Foucault, kao oblik kontrole, discipline, normalizacije i oblikovanja znanja.¹⁶ U svakom slučaju, do sredine 19. stoljeća odnos između dizajna ludnice i njezine sposobnosti da utječe na liječenje bio je čvrsto ukorijenjen u tadašnje diskurse o odnosu između medicine i arhitekture (Foucault 1980; Edington 2007: 88). Također, ponašanja pacijenata, društvena klasa kojoj su pripadali i narav psihičkih bolesti postali su dijelom diskursa o zavodima, jer se smatralo da više klase sa svojim uzvišenim osjećajima trebaju biti opskrbljene na kultiviraniji i otmjeniji način s pomoću određenih elemenata dizajna (Edington 2007: 89). Tako diskurs moralnog liječenja „prenosi mitske vrijednosti koje je psihijatrija devetnaestog stoljeća prihvatila kao prirodne istine“ (Foucault 1980).

U spomenutoj *Osnovi* posvjedočeni su mnogi jezični sadržaji koji su odražavali ideju moralnoga liječenja, no ona je nerijetko bila spojena s ekonomskim principima koji su zahtijevali što veće uštede i što jeftiniju gradnju i opskrbu, što lakšu prometnu povezanost s gradom Zagrebom i što shodnija rješenja u prostornom smještaju da bi Zavod ispunio svoje tri temeljne svrhe: da ujedno bude lječilištem, opskrbilištem i učilištem.¹⁷ Diskurs moralnog liječenja ispreplitao se s diskursom povoljnosti. Tako su sastavljači *Osnove* sugerirali da bi primjereno zemljište za izgradnju zavoda „kod Zagreba bilo u Černomercih“¹⁸ argumentima koji su podjednako evocirali obje ideje.

Ponajprije, evocirali su ideju moralnog liječenja koje je preporučivalo izdvajanje umobolnica izvan gradskih prostora u prirodna okruženja daleko od pogleda drugih ljudi, zbog čega je bilo bitno i to da zemljište bude dovoljno veliko „ne toliko stoga, što bi se jedino za zavodne svrhe rabilo, već što bi se glavno tim i za buduće zapriječilo privatnim ljudem preblizu stanove graditi“.¹⁹ Osim toga, podrazumijevalo je uređenje perivoja i ukrasnog vrta s prednje strane glavne zgrade „koji bi morao od svakog puta da je dovoljno udaljen, da se bolesnici od neukih ljudi iz vana nebi mogli podraživati“.²⁰ Izdvajanje je pacijenata, dakle, predstavljalo jedan od važnijih zahtjeva prostornog smještaja glavne zavodske zgrade koja je od ostatka svijeta trebala biti odvojena romantičnom prirodom (ukrasnim vrtovima i perivo-

¹⁶ Pregledana građa o stenjevečnom Zavodu, posebice dosjei pacijenata svjedoče o tome da su pacijenti dvojako doživljavali svoj boravak u ludnici: neki su ga doživljavali negativno, kao zatvor, dok su ga drugi percipirali pozitivno, kao utočište od izvanjskoga svijeta.

¹⁷ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1, 7.*

¹⁸ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 8.*

¹⁹ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 7.*

²⁰ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 8.*

jem) i u tome je aspektu ideja moralnog liječenja možda bila prototipno odražena. Sintagma „neuki ljudi“, međutim, također izaziva lingvističku pozornost, jer je u nju utkana nova ideja o načinima ponašanja prema luđacima. „Neuki“, za razliku od „učениh“²¹ kojima su dodijeljene odgovarajuće kompetencije, u ovom tekstu one koje su povezane s ponašanjem prema luđacima, nemaju znanja koja bi im omogućila ponašanje koje je uspostavljeno kao „odgovarajuće“, ili „primjereno“. Izolacija pacijenata da ih „neuki ljudi“ ne bi mogli dražiti evocira starije običaje promatranja ludih kao zabave za puk: dok su ludnički odjeli bili smješteni u gradskim prostorima, središtima gradova, to je bilo jedna od učestalih praksi. Ideja moralnoga liječenja u izoliranim zavodima podrazumijevala je pojavu jednog novog *know-how*, znanja temeljenog na ljubaznosti i strpljivosti koji je prekinuo s dotadašnjim tradicijama i uveo nova pravila. Ona su bila kodirana i u dokumentima poput Kućnog reda i naputaka za medicinsko i podvorno osoblje.

No isto tako, uz ideju moralnog liječenja supostojala je ideja sasvim drukčije provenijencije koja je također bila utkana u tekst *Osnove*. To je bila ideja koja je evocirala potrebe za uštedama i povoljnim izvedbama, pa je podjednako bilo bitno i to da zemljište „nije od grada previše udaljeno, da komunikacija nije s njom otegoćena, što jur kod gradnje privoz materijala olakšava, pa gradnju jeftinijom čini, što je uz lahku komunikaciju kašnje nabava i privoz hrane i ostalih potrebitinah i lakši i jeftiniji, a položaj zavoda učenikom omogućen“.²²

Ovo isprepletanje ideje moralnog liječenja i ekonomskog principa ozbiljenog u diskursu povoljnosti može se djelomice objasniti činjenicom da je bila riječ o ustroju javne ludnice i zemaljskoga zavoda. Drugi i treći paragraf Zakonskoga članka o njezinu ustroju od 28. studenog 1873. godine izrijeком su proglašivali da će „[t]rošak spojen sa prvobitnim podignućem i uredjenjem ludnice, namiriti [...] gradjanska i vojna Hrvatska i Slavonija po razmjeru broja pučanstva“,²³ dok

²¹ Procesi semioze u semiotici, posebice onoj strukturalističke provenijencije, nerijetko se opisuju semičkim kategorijama koje se sastoje od opozicija dvaju različitih značenja koji međusobno nisu povezani unaprijed određenim logičkim odnosom, već opozicijom smisla koja je povezana s konkretnim funkcioniranjem u određenom tekstu. Polazna je teza ta da iskazani pojam uvijek evocira i neiskazani s kojim čini semički par. U tekstu *Osnove* temeljna je opozicija bila odsutnost – prisutnost kompetencija u ponašanju prema ludima: neuki su oni koji ne znaju kako se treba ponašati prema njima, učeni su oni koji znaju (medicinsko i podvorno osoblje Zavoda).

²² *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 7–8.*

²³ *Zakonski članak o ustrojenju javne ludnice za obseg kraljevine Hrvatske i Slavonije, 28. 11. 1873, §. 2.*

„[g]radjanska Hrvatska namiruje svoj prinosak iz bolničkih zakladah“. ²⁴ U takvu kontekstu, ustupci i ravnoteža između provedbe moralnog liječenja i potreba za ekonomičnim izvedbama bili su nužni.

Ideja moralnog liječenja uključivala je razne podjele pacijenata prema njihovim ponašanjima i pripadnosti društvenom sloju kao i prema naravi samih psihičkih bolesti (Edington 2007: 89) iako, kako je vidljivo iz dokumenata o stenjevečkom Zavodu, podjela koja bi slijedila tadašnja psihijatrijska znanja nije jasno postojala. U spomenutoj *Osnovi* prva velika podjela zgrade bila je podjela na administrativni i bolničko-opskrbljivački dio. Potonji se zatim dijelio prema spolu pacijenata koji će u njemu boraviti, na muški i ženski dio.²⁵

3.2. *Monolitna zgrada ili paviljonski model?*

Spacijalna organizacija ludnica i izbor njihova arhitektonskog modela svjedoče o važnosti njihove simboličke i reprezentacijske uloge u borbi za postizanje psihijatrijske legitimnosti, prema nekim autorima (v. primjerice, Topp 2007: 241) čak i više no što je to sugerirao Foucault u svojim djelima. U srednjoeuropskim devetnaestostoljetnim semiotičkim krajolicima dva dominantna modela gradnje zavoda za umobolne bili su monolitna zgrada i paviljonski sistem, a potonji je krajem 19. stoljeća bio prihvaćen u cijeloj Austriji i Njemačkoj (Topp 2007: 244). Sistem paviljona oslanjao se je na nevidljivi poredak nametnut preko kućnog reda, legitimiziran medicinskim autoritetom ravnatelja i poduprt njegovim pomoćnicima – kućnim liječnicima, nadpodvornim i podvornim osobljem. To je trenutak u kojem red i disciplina postaju dominantnim modusima kroćenja ludila, uz podjednako važan rad i aktivnosti pacijenata na svježem zraku, potpunu i strogu segregaciju na temelju spola te određene klasifikacije pacijenata (Skålevåg 2002: 55) i njihovo okupljanje po razdjelima.

Svoju raširenost i popularnost paviljonski je model²⁶ u danome razdoblju vjerojatno djelomice dugovao činjenici da je tvorio svojevrсни socijalno-spacijalni kon-

²⁴ Zakonski članak o ustrojenju javne ludnice za obseg kraljevine Hrvatske i Slavonije, 28. 11. 1873, §. 3.

²⁵ Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.

²⁶ Skålevåg (2002) za područje Norveške govori o četirima modelima ludnica: to su radijalni, paviljonski, model jednoga bloka i kolonijalni model (ili sistem baraka). Kolonijalni sistem ili sistem baraka koje su podsjećale na obične kuće i u kojima je stanovalo dvadeset do trideset pacijenata skupa s osobljem bio je zamišljen kao terapijska zajednica, velika obitelj, a rad je bilo glavno obilježje ovoga modela (61). Na području današnje Hrvatske Jankomir i Kalinovica osnovani su u dva-

tinuum u kojem su se metode liječenja i terapijski režimi ispreplitali s društvenim diferencijacijama pacijenata i podjelama na opskrbne razrede prema njihovim imovinskim stanjima. Osim toga, proporcionalnost zgrada, geometrija prostora, čiste linije, cjelokupni tlocrt i raspored zgrada svjedočili su o modelu transparentne organizacije koja je evocirala racionalnost. S jedne je strane vizualna retorika zgrada, koja je podsjećala na ideju građanskog stanovanja, trebala kod pacijenata pobuditi želju da ozdrave – ovdje je ponovno bila oblikovana ideja moralnoga liječenja prema kojoj je sama spacijalna organizacija zavoda trebala funkcionirati kao terapija po sebi. Kako napominje Skålevåg (2002: 56), u prvom planu psihijatrijskog liječenja u ludnicama paviljonskoga tipa bila je socijalizacija: postojale su podjele na opskrbne razrede prema društvenom statusu i obrazovanju pacijenata, a svaki je razred bio dizajniran sukladno specifičnim potrebama pacijenata kao pripadnika određenog društvenog sloja. No, s druge je strane paviljonski model sa svojim sistemom razdjela omogućivao pacijentovu „moralnu karijeru“ (Goffman 2001). Pacijent je mogao „napredovati“ iz jednog razdjela u drugi ovisno o svojem ponašanju, stanju, reakcijama na terapiju ili poslušnosti. Način na koji je ovaj model funkcionirao bio je sustav nagrada i postupaka prisile (kazne) (Skålevåg 2002: 58). Loše ponašanje moglo je rezultirati degradiranjem pacijenta, dakle, prebacivanjem na „lošije“ razdjele, uskratkom tzv. užitaka, primjenom sredstava prisile (sputavanjem u stezulje, hladnim tuševima, izolacijom u samice,²⁷ dok mu je dobro ponašanje moglo donijeti napredovanje u obliku smještaja na „bolji“ razdjel, darivanja tzv. užitaka²⁸ i naprosto odsutnosti prisilnih sredstava.

U dokumentima i člancima o spacijalnom uređenju Zavoda za umobolne u Stenjevcu velika je pozornost bila posvećena upravo raspravama o arhitektonskom modelu koji bi najviše odgovarao njegovoj funkciji i pratio najnovije spoznaje i znanja o psihijatrijskim terapijskim metodama. Sastavljači *Osnove* suprotstavili su tako dva temeljna sustava gradnje, engleski i francuski odmjerivši njihove prednosti i nedostatke.²⁹ Pri tome je diskurs ekonomske povoljnosti ponovno dominirao argumentacijom, kombiniran ovdje s dvjema različitim težnjama. Prva je težnja vodila računa o udobnosti pacijenata i njihovoj skrbi, dok je druga, uzimajući u obzir razvoj i progres psihijatrijskih spoznaja i metoda, ali i rast broja zavodskih korisni-

desetim godinama dvadesetoga stoljeća kao depandansa/kolonija Stenjevca (Herceg 1933: 13). Bilo je zamišljeno da pacijenti onamo odlaze na rad u polju; Jankomir i Kalinovica bili bi, dakle, primjeri kolonijalnoga modela; ludnica u Popovači smještena u bivšem dvorcu bila bi primjer za model jednoga bloka, dok primjer za radialni model ne bi postojao.

²⁷ V. *Kućni red za Zemalj. zavod za umobolne u Stenjevcu, 1880, §.§. 71–76.*

²⁸ V. *Kućni red za Zemalj. zavod za umobolne u Stenjevcu, 1880, §.§. 63–67.*

²⁹ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1–2.*

ka već i prije nego što je bio podignut, Zavod zamislila kao svojevrsni konstantni work in progress predviđajući buduće prostorne dogradnje, adaptacije i preinake.³⁰ Raspravljajući o prednostima i nedostacima spomenutih dvaju modela, sastavljači su *Osnove* istaknuli da je, s jedne strane, engleski model centraliziran pa je „nadzor i uprava jednostavnija, točnija i jeftinija“,³¹ no problemi nastaju kad ludnicu postane potrebno adaptirati i pregrađivati, jer je to „skupo, pa se više putah valjano izvesti niti ne daje, - osim toga je povećanje zavoda, ako je takovo vremenom od nužde, kod centralisiranih teže izvesti“ bez narušavanja kućnog reda.³²

Francuski se model, s druge strane, „od više posebnih djelovah, kako kakova kolonija sastoji“,³³ pa je u njemu „stanje duhobolniku udobnije, pošto ga takove prostorije više sjećaju na obiteljski život, a manje na stegu, kojoj je podvržen“. ³⁴ Problemi koji se u ovome modelu pojavljuju tiču se skupe gradnje od samog početka, skupe uprave i teško izvediva nadzora, što čini „bolestnike razuzdanimi i nepokornimi, čim se dakle nutnji red zavoda neprestance narušava“. ³⁵ Stoga su se sastavljači *Osnove* opredijelili za svojevrsni srednji put koji, po uzoru na njemačke ludnice, kombinira najbolje od obaju modela. Predložili su centraliziranu gradnju da bi uprava bila jeftinija, a nadzor obuhvatniji, no centralna je zgrada trebala podsjećati na veliku prostu kuću koja bolesnike „neće ničim sjećati na prisilni zatvor“. ³⁶ Predviđena je gradnja na dovoljno velikom zemljištu tako da se bolesnicima omoguće šetnje na zraku, rad i zabava, da se uredi parkovi i perivoji, a istovremeno osigura dovoljno prostora za buduće adaptacije i nadogradnje u duhu francuskog modela koji su sastavljači *Osnove* nazivali i kolonijalnim (riječ je o sustavu koji se odnosi na paviljonski tip gradnje).³⁷

³⁰ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1, 20–21.*

³¹ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1.*

³² *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1–2.*

³³ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1.*

³⁴ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1.*

³⁵ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.*

³⁶ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.*

³⁷ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 2.* Govoreći o francuskom kolonijalnom modelu autori *Osnove* zapravo referiraju na tip gradnje koji se u recentnijoj literaturi naziva paviljonskim sustavom (Skålevåg 2002) ili sistemom vila/baraka (Topp 2007). Cvitanović (1969: 17) za takav tip gradnje spominje i pojam tzv. „koteža“. U tadašnjim dokumentima „sustav kotaže“ (ili eng. Cottage system) bio je, međutim, određen kao model koji se rabio najviše u Škotskoj i u kojem su se bolesnici dodjeljivali osobama od povjerenja (paziteljima, primjerice) i živjeli i radili s članovima njihovih obitelji. (v. *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73*) Žirovčić (1910/1999: 8) i Herceg (1933: 8) navode da je Stenjevec

Nekoliko godina kasnije Zapisnik sastavljen u Stenjevcu 21. studenog 1879. godine evidentirao je primopredaju zgrada zavodskom ravnateljstvu. Zapisnik su potpisali voditelj ravnateljstva Zavoda, dr. Ivan Rohaček i kraljevski vladin tajnik, dr. Schwarz, a predane zgrade bile su ove: središnja zgrada s centralnim grijanjem i pet paviljona s razdjelima za nečiste muškarce, nečiste žene, bijesne muškarce, bijesne žene te razdjel u koji su bili smješteni pacijenti oboljeli od zaraznih bolesti.³⁸ Osim toga, zapisnik je još spominjao „smrtnicu, gospodarstvenu sgradu, kuhinjsku sgradu [...], plinarnicu, plinovod, vodovod sa vel. bunarom, dva bunara, spajajuće hodnike“.³⁹

Iako su neki autori arhitektonski model stenjevečkog Zavoda nazivali paviljonskim (primjerice, Civtanović 1969: 17; Turčin 1999: 87) iz teksta *Osnove* i *Zapisnika* o primopredaji zgrada i pomoćnih objekata vidljivo je da stenjevečki Zavod nije bio izgrađen kao tipičan paviljonski model već je na početku svojim arhitektonskim modelom združivao model monolitne zgrade s paviljonskim sustavom, dok se je u kasnijim godinama dograđivao tako da je paviljonski sustav prevladavao. U sustavu u kojem je svaki paviljon predstavljao jedan razdjel podjele uglavnom nisu slijedile medicinske nozološke klasifikacije prisutne u teorijskim psihijatrijskim tekstovima (Foucault 2006: 180). Osim toga, iz analiziranih je dokumenata i zapisa o stenjevečkom Zavodu vidljivo da u osnovi njegove specijalne organizacije nije bio esencijalan ni jedan medicinski/psihijatrijski pojam.

S obzirom na to da postojeće stanje nije odgovaralo načelima modernog uređenja zavoda za umobolne, predložene su i izvedene preinake i adaptacije koje su detaljno opisane u spomenutom članku prema kojima je, prema mišljenju angažiranih stručnjaka, stenjevečki Zavod udovoljio modernim zahtjevima prostornog uređenja.

izgrađen kao sustav koridora; Žirovčić spominje da je koridorski sustav već tada, u vrijeme izgradnje, bio zastario model. Na koncu teksta *Osnove* i sami su autori upotrijebili pojam „sustav paviliona“ (20) predlažući da se nadogradnja i povećanje Zavoda od početka izvode na taj način. Prema njihovim zamislama u paviljone su se iz središnje zgrade trebali premjestiti kronični duhobolnici, oni koji su nelječivi, i koje je potrebno samo nadzirati (20). Paviljoni su, dakle, trebali funkcionirati kao opskrbilišta, dok su se u središnjoj zgradi trebali zadržati bolesnici koji su lječivi; ona je, dakle, trebala funkcionirati kao lječilište (20).

³⁸ *Zapisnik sastavljen u Stenjevcu dne 21.og studena 1879.*

³⁹ *Zapisnik sastavljen u Stenjevcu dne 21.og studena 1879.*

3.3. *Spacijalne transformacije: arhitektonske izvedbe, psihijatrijska znanja, dominantne legitimizacije*

U dogradnjama i preinakama zavodskih paviljona koje su započele tek nekoliko godina pošto je stenjevečki Zavod bio otvoren,⁴⁰ vidljiva je težnja da se prati razvoj psihijatrijskih spoznaja, znanja i iskustava u prostornoj organizaciji zavoda za umobolne i iskoriste postojeća i suvremena iskustva njihove gradnje ili adaptacije. Povjerenici zaduženi za pripreme za adaptaciju stenjevečkog Zavoda postupali su tako po ustaljenoj proceduri: obišli su slične ustanove u susjednim zemljama, konzultirali ravnatelje i liječnike susjednih ludnica (u Pešti u Leopoldfeldu, u Engelsfeldu kraj Budimpešte, u zemaljskoj ludnici u Beču⁴¹) angažirali provjerene autoritete i zatražili njihova stručna mišljenja, prikupili i proučili znanstvenu teorijsku literaturu o najboljima načelima gradnje zavoda.⁴² Studijska putovanja bili su poduzeli dvojica eksperata: predstojnik kraljevskog vladinog građevnog odsjeka, kraljevski građevni nadsavjetnik Juraj Augustin i tadašnji upravitelj zdravstvenog odsjeka kraljevske zemaljske vlade dr. Dragutin Reichwein. Posjetili su dva nova zavoda za umobolne u Donjoj Austriji ne bi li iz iskustava njihovih ravnatelja i liječnika te iz prikupljenih podataka o tehničkoj izvedbi gradnje mogli predložiti nužne preinake i dogradnje stenjevečkog Zavoda⁴³ – to su bila dva donjoaustrijska zavoda: Zavod u Mauer-Öhlingu i Zavod u Kierling-Guggingu.⁴⁴ Oba su zavoda bila recentno sagrađena, odnosno preuređena: Zavod u Mauer-Öhlingu izgrađen je 1898–1899. godine (Topp 2007: 253), riječ je, dakle, bila o sasvim novoj ustanovi

⁴⁰ Cvitanović (1969: 78–80) navodi da dvorišno krilo glavne bolničke zgrade bilo dograđeno već 1881. godine. Paviljoni za nečiste muškarce i nečiste žene adaptirani su 1882. i 1883. godine. Paviljoni za silovite (bijesne) muškarce i žene dograđeni su prvi put 1892–1893. godine, a ženski je paviljon 1900. bio potpuno preuređen i dograđen. Osim toga, adaptirane su i gospodarstvene zgrade, kuhinja, praonica, kapelica, kao i stanovi za osoblje. Konačno, 1895. je godine sagrađen novi paviljon u koji su bili smješteni mirni nemoćni pacijenti; to je bila tzv. nemoćnica (njem. Siechenhaus).

⁴¹ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁴² *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 70.*

⁴³ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 13.*

⁴⁴ Osim dvaju zavoda za umobolne, Augustin i Reichwein posjetili su i novosagrađenu školu u mjestu Leopoldau kraj Beča da bi pregledali „njeke novije konstrukcije podova i krova.“ (*Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 3, godina XXI (1900), str. 31.*) Taj postupak svjedoči o uskoj vezi između raznih devetnaestostoljetnih institucija čije su se funkcije nalazile na granici između kaznenih, popravnih, disciplinskih i medicinskih (Foucault 1980; 1994).

uređenoj prema najnovijim psihijatrijskim i arhitektonskim spoznajama, dok je onaj u Kierling-Guggingu bio ipak nešto stariji: temeljito preuređen otvoren je 1885. godine (Topp 2007: 255).⁴⁵ Osim „poučnih putovanja“⁴⁶ dvojica su povjerenika „zatražili informacije tehničkih i liečničkih strukovnjaka“,⁴⁷ pa su tako pozvali poznatog i priznatog stručnjaka dr. Josipa Krayatscha, tadašnjeg ravnatelja Zavoda u Kierling-Guggingu, koji je „svoje mnijenje priobćio zemaljskomu zdravstvenom vieću, po gradjevnom odsjeku izradjene škice prihvatio te ih na izvedenje kr. zemaljskoj vladi preporučio“.⁴⁸

Osim oslanjanja na autoritete i najnovija iskustva i znanja u gradnji i adaptaciji srednjoeuropskih ludnica proizišlih iz zajedničke suradnje arhitekata i psihijatarata, iz teksta izvještaja kraljevskog inženjera Josipa Chvále,⁴⁹ kao i iz teksta izvještaja kraljevskog građevnog nadsavjetnika Juraja Augustina,⁵⁰ proizlaze još neke zajedničke karakteristike: vjera u znanost i napredak, dominacija diskursa povoljnosti (koji je bio posvjedočen i u tekstu *Osnove* iz 1874. godine), gorljivo zagovaranje paviljonskog sustava (do)gradnje te specijalna preinaka razdjela stenjevečkoga Zavoda u smjeru jačeg nadzora i totalnije kontrole pacijenata. U nastavku teksta ta se obilježja podrobnije razmatraju.

Vjera u znanost i napredak bila je u spomenutim tekstovima dvojake naravi: izuzumi su doveli do velikog progressa tehničkih znanosti pa tako i do napretka sgrađarstva,⁵¹ no tehničke su znanosti u ovome kontekstu upravljale svojevrsnim moralnim napretkom koji je sa svoje strane omogućio humaniju skrb o pacijentima.

⁴⁵ U članku posvećenom pripremama za izgradnju i adaptaciju tih dvaju zavoda, Leslie Topp (2007: 255) navodi da su predlagatelji planova također poduzeli studijska putovanja i obišli iste ustanove u Njemačkoj i Češkoj.

⁴⁶ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 13.*

⁴⁷ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 13.*

⁴⁸ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 13.*

⁴⁹ Dio izvještaja s pripadajućim nacrtima objavljen je pod naslovom *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji* u dvama brojevima časopisa *Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 13–17 i broj 3, str. 29–31.*

⁵⁰ Tekst izvještaja s pripadajućim nacrtima objavljen je pod naslovom *Zavodi za umobolne* u dvama brojevima časopisa *Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 69–76 i broj 8, str. 81–86.*

⁵¹ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 69.*

Novi je svjetonazor starim metodama liječenja umobolnika koji su prije „poput divlje zvieradi“⁵² vezani držani u tornjevima za luđake suprotstavljao moderno uređene zavode koji su podsjećali na obiteljske kuće i u čijim su vrtovima i perivojima luđaci slobodno šetali. Utoliko su moderni zavodi utjelovljivali ideju psihijatrije kao nove humanosti ljudskoga roda koja se pobrinula da „ti nesretnici uživaju lječničku njegu i pažnju, dobivaju hranu i imadu potrebito odjelo i čistoću“.⁵³

No oba su teksta eksplicitno iskazivala ideju da je psihijatrijski progres bio omogućen upravo progresom u tehničkim znanostima: mehanicistički univerzum regulirao je realni moralni napredak, a bez tehničkih izuma sve lijepe ljudske ideje o skrbi za duhobolne, o potrebi da im se u zavodima osigura udoban smještaj i miran boravak koji će probuditi njihova čuvstva prema mentalnom zdravlju, ostale bi neostvarene. Chvála je u svojem izvještaju jasno iskazao da je ogromnom napretku u psihijatriji pridonijela upravo moderna tehnika, jer „se tehničke uredbe ponajviše odnose na udobnost i svrsi shodno smještenje umobolnika“,⁵⁴ dok je Augustin, nazvavši ludnice „humanitarnim zavodima“⁵⁵ zaključio da što lakši i podnošljiviji boravak bolesnika u njima ne bi bio moguć bez napretka tehničke znanosti.⁵⁶ Utoliko su predlagatelji dograda stenjevečkoga Zavoda nastojali stvoriti nešto novo i suvremeno: stvoriti model udobnih i čistih ludnica koje počivaju na znanstvenim temeljima i čija transparentna organizacija, obuhvatna kontrola, strog red i disciplina imaju terapijsku učinkovitost po sebi.

Čudesni tehnički izumi i uzvišene čovječne struje u njezi luđaka bili su, međutim, uokvireni nešto prizemnijim kontekstom u kojem su dominirali zahtjevi za financijskim uštedama u adaptacijama, materijalima, pokuštvu i ostaloj zavodskoj opremi. Bilo je važno ostvariti moderne zahtjeve, ali sa što manje izdvojena novca: ideje potrebe za uštedama u svim aspektima i fazama dogradnje stenjevečkoga Zavoda provlačile su se kroz oba teksta. No, osim klasičnih *topoi* kojim je uspostavljan optimalan omjer između cijene i kvalitete te predlagana što shodnija i funkcio-

⁵² *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vestii Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 15.*

⁵³ *Zavodi za umobolne, Vestii Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 70.*

⁵⁴ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vestii Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 15.*

⁵⁵ *Zavodi za umobolne, Vestii Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 69.*

⁵⁶ *Zavodi za umobolne, Vestii Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 69.*

nalnija rješenja u pojedinim izvedbama, diskurs povoljnosti posvjedočen u ovim tekstovima proširen je novim idejama o uštedama i ekonomski isplativim rješenjima.

Sljedeće je obilježje obaju tekstova bilo zagovaranje paviljonskog modela kao najboljeg sustava za zavode za umobolne. U legitimizaciji ovoga stava vidljivo je priklanjanje autoritetima i suvremenim psihijatrijsko-arhitektonskim spoznajama, evokacija utilitarnih, praktičnih vrijednosti te vrijednosti povezanih s novim, modernim metodama liječenja ludila. Priklanjanje autorizaciji, kao legitimizaciji koja se ostvaruje s pomoću referencije na autoritet (van Leeuwen 2008), u Augustinovu je tekstu bilo ozbiljeno autoritetom stručnjaka, eksperta, kad se legitimizacija provodi ekspertizom, stručnim mišljenjem, stručnim procjenama, stručnim pregledima (van Leeuwen 2008). To je stručno mišljenje bilo iskazano eksplicitno, dakle, konkretnim pozivanjem i spominjanjem nekog eksperta-psihijatra, primjerice spomenutog ravnatelja Zavoda u Kierling-Guggingu, Josipa Krajatscha,⁵⁷ ili primarijusa, dr. Josipa Bubenika, predstojnika muškog odjela zemaljske ludnice u Beču⁵⁸ koji je u pripremama za dogradnju Stenjevca imao funkciju konzultanta. Mišljenja stručnjaka nisu se u tekstu nikad dalje objašnjavala i dovodila u pitanje.

Drugi tip legitimizacije kojom je opravdavano snažno zagovaranje paviljonskoga sustava bila je racionalizacija (van Leeuwen 2008). U ovome tekstu legitimizacija racionalizacijom ostvarivala se je s pomoću referencije na znanja koja je suradnja psihijatrije i arhitekture stvorila da bi im osigurala kognitivnu i društveno prihvaćenu validnost: „Sustav paviljona je danas obće priznat kao najbolji za podignuće zavoda za umobolne, te ga pobijaju samo oni lječnici, koji velike prednosti istoga iz vlastitoga izkustva ne poznavaju ili iz običaja i radi lagljega službovanja predpostavljaju zatvorene zavode drugima“.⁵⁹ Vrijednosti evocirane prilikom zagovaranja paviljonskoga sustava bile su, ponajprije, praktične i utilitarne vrijednosti opće naravi. Referirale su na sadržaje poput jednostavnog grupiranja opskrbljenika po odjelima, laganu i jednostavnu dogradnju i povećanje zavoda koje je, zbog sve većeg broja umobolnika koje treba primiti u zavod, postalo konstantna nužnost, te veće sigurnosti osoblja i opskrbljenika zbog koje „ne zbivaju se katastrofe pri požar-

⁵⁷ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73. Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 14.*

⁵⁸ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁵⁹ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

ru“,⁶⁰ za razliku od zatvoreno izgrađenog monolitnog zavoda koji je „veoma vatropogibeljan“. ⁶¹ Posvjedočene su, zatim, praktične i utilitarne vrijednosti medicinske naravi koje su referirale na mogućnost jednostavnog i brzog razdvajanja pacijenata kad se pojave epidemije i infekcije. ⁶² Tu su, konačno, bile i vrijednosti povezane s novim idejama liječenja umobolnih koje su se razvijale suprotnosti sa zastarjelim i odbačenim idejama. Zavodi paviljenskog tipa imali su puno zraka i svjetla, ⁶³ za razliku od mračnog, zagušljivog i vlažnog *Narrenturma* koji je podsjećao na strašnu tamnicu. ⁶⁴ Osim toga, budući da je svaki paviljon predstavljao jedan razdjel, opskrbljenicima je bilo onemogućeno da steknu cjelovitu predodžbu o prostoru u kojem se nalaze, te su držani u neznanju o tome što se događa na drugim razdjelima, odnosno, kako je to iskazao Augustin, „pojedini odjeli ne smetaju jedni drugom“. ⁶⁵

Paviljonski model prostorne organizacije zavoda omogućivao je grupiranje paviljona-razdjela koje je slijedilo svojevrsnu hijerarhiju prostora povezanu sa distribucijom subjekata koji su taj prostor nastavali. Ta je prostorna organizacija u Stenjevcu počivala na binarnoj opoziciji ispred – iza ili blizu – daleko članovima koje su bile pripisane suprotne vrijednosti: prvom članu opozicije, „ispred“, bile su pripisane pozitivne vrijednosti, dok su drugom članu, „iza“, bile pripisane negativne vrijednosti. „Ispred“ je značilo blizu središnje administrativne zgrade, a to je bilo i mjesto na kojem je ravnatelj Zavoda imao svoj ured. „Iza“ je bilo određeno u odnosu prema središnjoj zgradi i paviljoni za određene kategorije bolesnika mogli su od nje biti različito udaljeni. Sasvim „iza“ bilo je daleko, najdalje od administrativne zgrade i ravnateljeva ureda. Augustin je predvidio da u stenjevečkom Zavodu, po uzoru na ostale zavode, razdjeli „za bolje umobolnike (mirni i polumirni) dodju

⁶⁰ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁶¹ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁶² *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁶³ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

⁶⁴ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 15.*

U oba je teksta utkano nastojanje da se pokuša promijeniti opća slika o „žutim kućama“ kao mučilištima bolesnika.

⁶⁵ *Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 73.*

sprieda i najbliže upravnoj zgradi“.⁶⁶ Dalje od administrativne zgrade trebali su biti paviljoni za nečiste i epileptične, a „oni za bjesneće najdalje“.⁶⁷ Uspostavljena je, dakle, hijerarhija bolesnika na čijem su početku bili oni pacijenti koji su iz perspektive osoblja bili označeni kao „bolji“, a to su bili oni koji su bili mirni, u sredini su se nalazili nečisti i epileptični bolesnici, dok su na samom kraju, najudaljeniji od centralne zgrade, bili smješteni siloviti i bijesni pacijenti. Prostorni mikro-univerzum Zavoda slijedio je tako vlastite logike i uspostavljao vlastite sustave vrijednosti.

Konačno, predložene spacijalne preinake razdjela stenjevečkoga Zavoda u analiziranim tekstovima kretale su se u smjeru jačeg nadzora i totalnije kontrole pacijenata. Već su sastavljači *Osnove* opisali detaljne planove za uređenje i opremu soba za izolaciju pacijenata i predvidjeli ih na svakom razdjelu, osim na razdjelu za mirne bolesnike prvog opskrbnog razreda.⁶⁸ Ovaj su stav zadržali, ali i zaoštrili u svojim tekstovima i Augustin i Chvála koji su u opisima preinaka – a, dakako, po uzoru na novouređene donjoaustrijske zavode – dokumentirali postojanje tzv. budnih dvorana i samica za svaki razdjel,⁶⁹ pa čak i onaj za mirne bolesnike,⁷⁰ uz postojanje i posebnog tzv. budnog odjela. Nadzor i kontrola svoj su najtipičniji izraz pronalazili upravo u postojanju tih budnih odjela (*Wachabtheilung*), odnosno budnih dvorana (*Wachsaal*)⁷¹ koji su predstavljali novinu u odnosu prema tekstu *Oсно-*

⁶⁶ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 74.*

⁶⁷ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 74.*

⁶⁸ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874.* Iako, dakle, za mirne pacijente viših društvenih statusa nisu predvidjeli potrebu sobice za izolaciju, predvidjeli su ju za mirne bolesnike koji su pripadali u drugi opskrbi razred: „Sobica [...] za lučenje prelazno nemirnih bolesnikah, koji se nebi trebali u prostorije za manitave odpraviti (Isolirzimmer)“ (3).

⁶⁹ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 15.*

⁷⁰ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 8, godina XXI (1900), str. 85.* Značajno je to što se u tekstovima koji se odnose na opis preinaka poduzetih u stenjevečkom Zavodu prvi opskrbi razred više ne izdvaja kao posebna i različita kategorija. Dok su sastavljači *Osnove* smatrali da za pacijente višeg društvenog statusa osamljivanje kao postupak liječenja ili prisile neće biti potreban, u tekstovima posvećenim prostornim preinakama dvadeset godina kasnije vidljiv je smjer razvoja psihijatrijskih postupaka u kojem društvene razlike u korist viših slojeva sve više gube svoju vrijednost – svi pacijenti, bez obzira na status, mogu biti podvrgnuti istim tretmanima uključujući i one prisilne.

⁷¹ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 14.*

ve sastavljači koje nisu predvidjeli postojanje takvih odjela. Budni odjel činio je veći broj samica okupljenih u istome prostoru i od ostalih prostorija odijeljen hodnikom, a budna dvorana u analiziranim je tekstovima imala dvojako značenje. Prvo, odnosila se je na prijamnu dvoranu u koju su bili smješteni bolesnici koji su tek bili primljeni u Zavod i koji su u njoj bili povrgnuti neprestanom promatranju. Na temelju njihova ponašanja u budnoj dvorani, liječnik ili podvornik odlučivao je na koji će razdjel smjestiti novopridošlicu.⁷² Drugo, odnosila se je na prostor koji je osoblje konstantno nadziralo i promatralo i u kojem su boravili svi oni pacijenti koji nisu spadali u kategoriju mirnih. Budna dvorana imala je pridružene samice u kojima su završavali neposlušni i nemirni pacijenti.⁷³ Predlagatelji preinaka posebnu su važnost polagali u takvu spacijalnu distribuciju samica u kojoj će one biti posve odijeljene od ostatka razdjela „da ne budu drugi bolesnici u tom odjelu uznemiravani“.⁷⁴ Osim toga, razdjel za bjesneće bolesnike, kako je već napomenuto, nalazio se u najudaljenijem dijelu paviljenskoga kompleksa Zavoda.

4. Što zaključiti?

U ovome članku htjelo se ispitati mogućnosti lingvističke i semiotičke analize devetnaestostoljetnih tekstova na primjeru građe o osnivanju, ustroju i prostornim preinakama Zavoda za umobolne u Stenjevcu u trenutku kada se na području današnje Hrvatske psihijatrija počinje uspostavljati kao znanost. Kolažirajući semiotičke i diskursno-analitičke pristupe, članak se fokusirao na dvije temeljne dimenzije s pomoću kojih je zgrada u Stenjevcu kao diskurs proizvodila semiozu: prvo, pragmatičku, kojoj su u središtu pozornosti bili kreiranje društvenih odnosa, društvenih statusa i način na koji se zgrada pokušavala uklopiti u postojeći kontekst, te drugo, kognitivnu dimenziju kojoj su u fokusu bili načini na koji su prenošeni, povezivani i manipulirani (bez negativnih kotacija) određeni sustavi znanja, spoznaja i iskustava u tadašnjoj psihijatriji. Analiza obiju dimenzija upotpunjena je analizom prikupljenih tekstova koji su referirali na spomenute teme.

Psihijatrija kao nova obećavajuća znanost koja je pod svoje krilo čovječnosti uzela one individue kod kojih će „uz duševni toliki napor, kako ga današnja kultura izis-

⁷² „[...] da pridošli umobolni bolesnik ponajprije dolazi u budnu dvoranu (Wachsaal), gdje se motri, te prama svojoj naravi bolesti dalje liječi i njeguje“. *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 14.*

⁷³ *Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900), str. 15.*

⁷⁴ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 71.*

kuje, slabiji duh češće iznemoći pa silnom naporu napokon podleći⁷⁵ i koja se na području današnje Hrvatske počela uspostavljati prema kraju devetnaestoga stoljeća⁷⁶ svoju je legitimnost, između ostalog, nastojala postići kroz blisku suradnju s arhitekturom. U svojem je opisu gradnje i uređenja Zavoda u Stenjevcu građevinski nadsavjetnik Juraj Augustin u trećem poglavlju *Dirrective* za tehničare potanko opisao suživot psihijatrije i arhitekture koji se kretao kroz razne etape, od početnog prikupljanja podataka do „najmanjih potankosti“,⁷⁷ preko primjene najnovijih psihijatrijskih spoznaja o prikladnosti i učinkovitosti određenih prostornih rješenja do planiranja novih suradnji u budućnosti, jer ludnice su otpočetak bile zamišljene kao projekti koji se konstantno dograđuju sukladno znanstvenim progresima u psihijatrijskim tretmanima.⁷⁸

Analizirani dokumenti pokazali su da su neka od temeljnih obilježja diskursa o prostornom uređenju Zavoda u Stenjevcu bili ekonomičnost, povoljnost i oportunitet. Dominantne karakteristike toga diskursa, međutim, bile su funkcionalnost i svrhovitost: u Zavodu je sve trebalo biti uređeno tako da odgovara svojoj svrsi, a dvije opće svrhe ludnice bile su liječiti lječive pacijente i pružiti utočište nelječivima.⁷⁹

Upravo su funkcionalnost i svrhovitost predstavljali glavne podupiratelje procesa s pomoću kojih su disciplinarni sistemi učinkovitije, diskretnije i ekstenzivnije uvedeni (Basaure 2009: 356), a diskursi o njima funkcionirali su kao racionalizirani diskursi istine. U ludničke prostore izravno je bila upisana ideja racionalnosti koja je u umobolnicima trebala probuditi čuvstvo prema mentalnom zdravlju, no ti su prostori ujedno omogućivali i olakšavali nadzor, kontrolu i disciplinu, pretvarajući

⁷⁵ *Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874, 1.*

⁷⁶ Među povjesničarima medicine u Hrvatskoj prihvaćena je teza da je osnutak Zavoda u Stenjevcu omogućio razvoj psihijatrije kao samostalne medicinske discipline u Hrvatskoj (jedan od njegovih prvih ravnatelja, dr. Ivo Žirovčić, u literaturi se navodi kao 'otac hrvatske psihijatrije'). Zbog povijesnih i znanstvenih okolnosti, na razvoj psihijatrije u Hrvatskoj u početku su značajno utjecali njemački psihijatri i njihove spoznaje, no nedugo nakon osnutka stenjevečki su psihijatri počeli i sami razrađivati vlastite klasifikacije psihičkih bolesti koje su primjenjivali u svojem radu u Zavodu (Paštar i dr. 2010).

⁷⁷ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 70.*

⁷⁸ *Zavodi za umobolne, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900), str. 70.*

⁷⁹ Prvi paragraf *Statuta kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu kod Zagreba iz 1880.* određivao je da je ludnica u Stenjevcu kraj Zagreba „liečilište za liečive, a utočište za neliečive umobolnike“.

ludnicu u mjesto provođenja disciplinarne moći i u panoptički stroj koji liječi (Foucault 2006: 101).

Analizirani su tekstovi pokazali da je početan prijenos izvanjskih društvenih vrijednosti koji je bio vidljiv, primjerice, u prostornoj podjeli Zavoda na opskrbne razrede i na razdjele mirnih i bijesnih bolesnika, kao i u razlikama u postupcima prema pacijentima različitih društvenih statusa, vremenom postajao sve manje važan da bi već nekoliko desetljeća nakon osnutka sasvim izgubio svoju relevantnost. Paviljonski model gradnje pacijentima je onemogućivao cjelovitu percepciju prostora u koji su bili zatvoreni i znanje o tome što se događa na drugim razdjelima, a istovremeno je, sustavima nagrada i kazni, mogao funkcionirati kao modus ohrabrivanja poslušnih, te istovremeno modus zastrašivanja nediscipliniranih i neposlušnih pacijenata. Sve je to od duhobolnika moglo stvoriti disforične individue, disciplinirane i poslušne objekte psihijatrijskih mjerenja, procjena i vrednovanja. U sljedećoj etapi istraživanja, ostajući u okvirima semiotike prostora i kolažirajući njezine pristupe s proučavanjima semiotičkih krajolika, ispitat će se upravo odnos između prostora i tijela koja su obitavala ludničkim prostorima, odnosno Fontanilleova treća, timička ili pasionalna dimenzija preko koje je Zavod u Stenjevcu kao „afektivni objekt“ proizvodio semiozu s posebnim osvrtom na stvaranje disforičnih i euforičnih stanja subjekata koji su ga nastavali.

Literatura

- Basaure, Mauro. 2009. Foucault and the 'Anti-Oedipus movement': psychoanalysis as disciplinary power. *History of Psychiatry*. 20(3). 340–359. <http://dx.doi.org/10.1177/0957154X08337638>
- Cvitanović, Đurđica. 1969. *Arhitekt Kuno Waidmann*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske.
- Eco, Umberto. 1972. *La struttura assente*. Milano: Bompiani.
- Edington, Barry. 2007. *A space for moral management: The York Retreat's influence on asylum design*. U Topp, Leslie; Moran, James E.; Andrew, Johnatan (ur.), *Madness, architecture and the built environment. Psychiatric spaces in historical context*, 85–104. New York: Routledge.
- Ferraro, Guido. 1998. *Il mercato dei desideri*. U Ferraro, Guido (ur.), *L'emporio dei segni*, 9–39. Roma: Meltemi.
- Fontanille, Jacques. 2001. *L'osservatore come soggetto enunciativo*. U Fabbri, Paolo; Marone, Gianfranco (ur.), *Semiotica in nuce, II. Teoria del discorso*, 44–63. Roma: Meltemi.
- Foucault, Michel. 1980. *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.

- Foucault, Michel. 1994. *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator – Fakultet političkih znanosti.
- Foucault, Michel. 2006. *Psychiatric power*. New York: Palgrave Macmillian.
- Goffman, Erving. 2001. *Asylums. Le istituzioni totali: i meccanismi dell'esclusione e della violenza*. Torino: Edizioni di Comunità.
- Greimas, Algirdas Julien. 1991. *Semiotica e scienze sociali*. Torino: Centro Scientifico Editore.
- Herceg, Rudolf. 1933. *Zavod za umobolne „Stenjevec“ od 1879 do 1933*. U *Stenjevec. Državna bolnica za duševne bolesti 1879. – 1933. Spomenica povodom pet decenija rada*. 6–29. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu.
- Herzfeld, Michael. 2009. The performance of secrecy: Domesticity and privacy in public spaces. *Semiotica* 175(1/4). 135–162. <http://dx.doi.org/10.1515/semi.2009.044>
- Jukić, Vlado; Matijaca, Bartul (ur.). 1999. *Psihijatrijska bolnica Vrapče. 1879. – 1999*. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče.
- Kulenović, Muradif. 1996. Psychiatric hospital as a cultural determinant (Schönbrunn of Zagreb). *Collegium antropologicum* 20(1). 221–229.
- Lagopoulos, Alexandros Ph. 2009. The social semiotics of space: Metaphor, ideology, and political economy. *Semiotica* 174(1/4). 163–213. <http://dx.doi.org/10.1515/SEMI.2009.007>
- Lagopoulos, Alexandros Ph. 2011. Subjectivism, postmodernism, and social space. *Semiotica* 183(1/4). 129–182. <http://dx.doi.org/10.1515/semi.2011.008>
- Lefebvre, Henri. 1991. *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Marrone, Gianfranco. 2001. *Corpi sociali*. Torino: Einaudi.
- Marrone, Gianfranco. 2010. *Invenzione del testo*. Roma–Bari: Editori Laterza.
- Matijaca, Bartul. 1993/1999. *Iz povijesti Psihijatrijske bolnice Vrapče*. U Jukić, Vlado; Matijaca, Bartul (ur.), *Psihijatrijska bolnica Vrapče. 1879. – 1999*, 105–115. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče.
- Paštar, Zvonimir; Petrov, Božo; Križaj, Aida; Bagarić, Ante; Jukić, Vlado. 2010. Diagnoses of personality disorder between 1879 and 1929 in the largest Croatian psychiatric hospital. *Croatian Medical Journal* 51(5). 461–467.
- Pellegrino, Pierre; Jeannert, Emmanuelle P. 2009. Meaning of space and architecture of place. *Semiotica* 175(1/4). 269–296.
- Radović Mahečić, Darja. 1999. Prilog poznavanju opusa Kune Waidmanna. *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 23. 163–176.
- Ronzon, Francesco. 2008. *Il senso dei luoghi*. Roma: Meltemi.
- Scollon, Ron; Wong Scollon, Suzie. 2003. *Discourses in place*. London: Routledge.
- Scull, Andrew. 2004. The Insanity of place. *History of Psychiatry* 15(4). 417–436. <http://dx.doi.org/10.1177/0957154X04044084>
- Semprini, Andrea. 1997. *Analizzare la comunicazione*. Milano: Franco Angeli.

- Skålevåg, Svein Atle. 2002. Constructing curative instruments: psychiatric architecture in Norway, 1820-1920. *History of Psychiatry* 13. 51–68.
- Topp, Leslie. 2007. *The modern mental hospital in late nineteenth-century Germany and Austria: Psychiatric space and images of freedom and control*. U Topp, Leslie; Moran, James E., Andrew, Johnatan (ur.), *Madness, architecture and the built environment. Psychiatric Spaces in Historical Context*, 241–261. New York: Routledge.
- Topp, Leslie; Moran, James E., Andrew, Johnatan (ur.). 2007. *Madness, architecture and the built environment. Psychiatric spaces in historical context*. New York: Routledge.
- Turčin, Rudolf. 1999. *Povijest bolnice: 1879. – 1979*. U Jukić, Vlado; Matijaca, Bartul (ur.), *Psihijatrijska bolnica Vrapče. 1879. – 1999*, 83–98. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče.
- van Leeuwen, Theo. 2008. *Discourse and practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Wodak, Ruth. 2001. *Discourse-historical approach*. U Wodak, Ruth; Meyer, Michael (ur.), *Methods of critical discourse analysis*, 63–94. London: Sage.
- Žirović, Ivo. 1910/1999. *Osvrt na trideset godina obstanka kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu*. U Jukić, Vlado; Matijaca, Bartul (ur.), *Psihijatrijska bolnica Vrapče. 1879. – 1999*, 7–32. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče.

Izvori

- Izveštaj proračunskoga odbora o zemaljskoj ludnici u Stenjevcu, 1880. godina.*
- Kućni red za Zemalj. zavod za umobolne u Stenjevcu*, U Zagrebu. Tiskara „Narodnih novinah“, 1880.
- Naputak za ravnatelja*, 18. rujna 1879.
- Naputak za kućnog liečnika Zem. zavoda za umobolne u Stenjevcu*, 18. rujna 1879.
- Naputak za nadpodvorno osoblje Zem. Zavoda za umobolne u Stenjevcu*, 18. rujna 1879.
- Naputak za podvorno osoblje Zem. zavoda za umobolne u Stenjevcu, 1880.*
- Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2, godina XXI (1900). 13–17.*
- Novi zavodi za umobolne u Dolnjoj Austriji, Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 3, godina XXI (1900). 29–31.*
- Osnova za gradjenje ludnice u Zagrebu, 1874. godina.*
- Povijesti bolesti (1879-1920), Arhiv Klinike za psihijatriju Vrapče.*
- Statut kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu kod Zagreba, 1880.*
- Statut kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu kod Zagreba, 1908.*
- Zakonski članak o ustrojenju javne ludnice za obseg kraljevine Hrvatske i Slavonije, 28. 11. 1873.*
- Zapisnik sastavljen u Stenjevcu dne 21.og studena 1879.*

Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 7, godina XXI (1900). 69–76.

Zavodi za umobolne, Vesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 8, godina XXI (1900). 81–86.

Adresa autora:

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, Zagreb
E-mail: mbertosa@ffzg.hr

BETWEEN DISCOURSE ABOUT SPACE AND DISCOURSE OF SPACE: POSSIBILITIES FOR THE LINGUISTIC AND SEMIOTIC ANALYSIS OF 19TH CENTURY TEXTS ON THE CONSTRUCTION AND RECONSTRUCTION OF THE INSTITUTE FOR THE INSANE IN STENJEVEC

This paper introduces a semiotic and discourse analysis of the main documents on the foundation, organization, and future space plans of the Institute for the Insane in Stenjevec near Zagreb. Using the perspective of the semiotics of space and discourse-analytical models, the paper examines the means of legitimizing the discourse on space organization of the Institute. Three basic principles of legitimization are identified and analysed: esthetic, economic, and utilitarian. Also, the main *topoi* are identified, and their argumentation in different contexts is examined. Special attention is paid to the texts in which different experts of the time discuss future spatial organization of the Institute, and weigh advantages and disadvantages of the two basic models for the madhouses of 19th century Europe: the villa system and the monolithic model. Results show that the discourse on spatial reconstructions and future planning was economic, opportune, financially motivated, and function- and purpose-driven. These features are further analysed in light of the historical context, especially the social values of the time and 19th century ideas on the treatment of the insane.

Key words: semiotics of space; legitimization; *topoi*; Institute for the Insane in Stenjevec (19th century); discourse analysis.